

Розділ 5

«О ПРОСТЫХ ЦѢЛЮРЫКОВЪ НЕМУДРЫХЪ»

ІСТОРІЯ ПРОФЕСІЇ В УКРАЇНІ

Ве(л)ми и докто(р)ство є(ст) потрібно на свѣтѣ:
же ко(ж)ды(и) бы доктора хотѣлъ собѣ мѣти.
Аже о їхъ нужно, же мало їхъ бываєть:
кромъ великъ сенато(р) где доктора тримаєть.
І не ты(л)ко оску(д)но о докторовъ мудрыхъ:
але и о просты(х) цѣлюрыковъ немудрыхъ.

(Климентій Зіновійв, поч. XVIII ст.)

Медицина як набір системних знань про хвороби та їх лікування, що надавали університети, формувалася повільними темпами. Натомість епідемії спалахували миттєво і швидко забирали життя тисячі людей. Тривалий час професійні медики, до яких можна було звернутися за допомогою, були рідкістю серед широкої людності. А от цирульники зустрічалися куди частіше й були набагато доступнішими для простолюду.

Теодор Мейер-Штейнег, розглядаючи початки професійної медицини в Європі ранньомодерного часу, зауважив, що вона народжувалася з досвіду цирульників і банщиків. Посилався при цьому він на видатного французького хірурга Амбруазе Паре¹⁾, який перші уроки майстерності отримав від цирульника, а потім продовжив цю кар'єру в армії. Він досягнув у лікуванні ран суттєвих успіхів і був прийнятий на королівську службу як цирульник-хі-

¹⁾Паре Амбруазе (бл. 1510–†1590) — французький хірург, анатом, винахідник хірургічних інструментів, придворний лікар кількох французьких королів.

Іл. 5.1. Хірург-аптекарь та його учень
роблять кровопускання, 1634 р.

рург при дворі²⁾. Мейер-Штейнег відносив цирульників до нижчої категорії медичних працівників, які займалися ліквідацією бородавок, мозолів, ставленням банок, кровопусканням тощо³⁾. А вже паризь-

²⁾Мейер-Штейнег Т. История медицины; пер. со 2-го нем. изд. Москва: Гос. изд-во, 1925. С. 278, 301.

³⁾Там само. С. 346.

кого лікаря Француа Пейроні⁴⁾ вважав за того, хто чітко розмежував сфери діяльності цирульників і справжніх хірургів. Ним також було зауважено, що з цирульників не раз виходили добрі хірурги, як-от Жан Луї Петі — найвідоміший європейський хірург першої половини XVIII ст., який став директором Королівської хірургічної академії⁵⁾.

Подібної точки зору, досліджуючи середньовічну медицину, дотримувався і Савелій Ковнер⁶⁾ — головний лікар Ніжинського ліцею князя Безбородька. Він також вважав, що кращі хірурги Франції та Італії минулих століть виходили з майстерень цирульників та торгових бань. Ним вони були названі емпіриками і розділені на дві групи: банщики і цирульники та хірурги нижчої категорії. Вони і лише вони були «лікарями для народу». Їх обов'язком було готувати мазі, пластирі, мікстури для ран. В університетах вони виконували обов'язки прозекторів, а іноді були й лейб-цирульниками у деяких володарів⁷⁾.

Про епоху, коли цирульник був основним лікарем, історики згадують хіба опосередковано, у контексті дотичних тем. Професор Казанського університету в 1906–1909 рр. Микола Загоскін вважав, що цирульники мали різні назви, як-от: «барбери»,

⁴⁾Пейроні Франсуа (бл. 1678–†1747) — французький хірург, вчений, лейб-медик короля Людовіка XV.

⁵⁾Мейер-Штейнер Т. История медицины. С. 391.

⁶⁾Ковнер Савелій Григорович (1837–†1896) — лікар, історик медицини, працював у Ніжині та Києві.

⁷⁾Ковнер С. История средневековой медицины. Киев, 1893. С. 590–591.

рудомети, кровопускателі, костоправи, під-лікарі» і належали до нижчого лікарського персоналу⁸⁾. Про цехову історію цирульників писав також Василь Плющ, наголошуючи на зразковості Львівського цеху цирульників, заснованого 1512 р. Він вважав цирульників проміжною групою між народними медиками та дипломованими докторами медицини⁹⁾.

З іншого боку, не всі історики медичної сфери вважають цирульників лікарями. Їх часто разом зі знахарями і повитухами відносять скоріше до шарлатанів, які через брак дипломованих лікарів надавали людям медичну допомогу. За невеликі гроші вони пускали кров, приймали пологи, виготовляли настойки і відвари, здійснювали хірургічні операції¹⁰⁾. Власне, у даному розділі йтиметься про історію цієї професії в Україні та на ширших теренах. При цьому ми намагатимемось поглянути на цирульників не тільки як на надавачів першої допомоги, а й як на постатей, все ж пов'язаних і з державною медичною політикою та дотичних до постання нової унаковленої медицини.

⁸⁾Загоскин Н. Врачи и врачебное дело в старинной России: Публичная лекция. Казань, 1891. С. 31.

⁹⁾Плющ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Мюнхен: УВАН у Німеччині, 1970. Кн. 1: Від початків української державності до 19 століття. С. 31. Інших авторів, які зверталися до цирульників, названо у наступних посиланнях.

¹⁰⁾Степин В., Сточик А., Затравкин С. История и философия медицины. Научные революции XVII–XIX веков. Москва: Академический проект, 2017. С. 154–155.

* * *

Цирульники були здавна відомими не лише в Центральній Європі, а й на слов'янських теренах. Об'єднуючись у цехи, як ремісники, вони отримували королівські грамоти, які захищали їх діяльність, забороняючи всім іншим займатися хірургічними операціями. Так, у джерелах XVI–XVIII ст. Великого князівства Литовського згадується про 150 цирульників у більше ніж 40 містах і містечках¹¹⁾. Їх називали ще фельдшерами (від нім. *Feldscherer* — польовий цирульник; *Feld* — поле, *Schere* — ножиці,), частіше — барберами (від лат. *Barba* — борода), бальвежами. Є свідчення, що у XVII столітті на білоруських землях було біля 20 цехів. Цирульники могли лікувати переломи і рани, призначати мазі і ліки, ставити п'явки, пускати «погану» кров¹²⁾.

Якщо окреслити кількість медичних послуг цирульників, то вона виявляється не такою вже й малою. Вони надавали першу медичну допомогу при травмах та деяких захворюваннях: ставили банки, п'явки, клістири, рвали зуби, лікували розтяги, вивихи, переломи, опіки й інші травми, покладаючись при цьому на свої знання народної медицини та певні практичні навички. Цирульникам довіряли і «головну» лікувальну процедуру того часу — кро-

¹¹⁾Грицкевич В. О цехах цирульников в Белоруссии в XVI–XVIII вв. *Здравоохранение Белоруссии*. 1960. № 1. С. 75–77.

¹²⁾Вальчук Э. К истории развития первичной медико-санитарной помощи в западной Белоруси (XVI — конец XVIII века). *Вопросы организации и информатизации здравоохранения*. 2018. № 4. С. 86.

вопускання, яке, можливо, не маючи ніякого фізіологічного сенсу, все ж допомагало хворим, оскільки всі, включаючи лікаря, вірили в його користь: справцював ефект плацебо (покращення самопочуття після прийому засобів без лікувальних властивостей з навіюванням про їхню корисність). Цей спосіб лікування від найдавніших часів проіснував до середини XIX ст.¹³⁾

Кровопускання застосовувалося не тільки при різних захворюваннях (ревматичних та головних болях, туберкульозі, шкірних захворюваннях, спричинених «забрудненістю» крові), але і здоровим людям для попередження виникнення хвороби, навіть «від нервів», при поганому настрої. Вважалося, що у крові присутні якісь диявольські «похмурі настрої», які треба випустити нібито з метою звільнити організм від токсинів або «похмурих настроїв», як їх називали лікарі багато століть назад, прописуючи дієти, промивання шлунку і кровопускання: зло повинно було вийти назовні¹⁴⁾. Скоріше за все, на кровопускання як лікувальний метод вплинула гуморальна теорія Гіппократа.

Для кровопускання цирульники використовували відповідні інструменти: бритву, ніжик, уламок коси, «рожок». Місце розрізу вен промивали гарячою водою, кінцівки перев'язували нижче розрізу. Після таких процедур рекомендувалося впродовж

¹³⁾Болтарович З. Народна медицина українців. Київ: Наукова думка, 1990. С. 39.

¹⁴⁾Ковнер С. Історія Середньовічної медицини. С. 155.

місяця пити парне молоко, споживати масло і свіжі яйця¹⁵⁾.

Цирульники обзаводилися візком, конем (а то й парою) та переїжджали з поселення в поселення. Вони зупинялися зазвичай на головних майданах, виконували свою справу, доки вистачало їм місцевих замовників, і вирушали кудись далі¹⁶⁾.

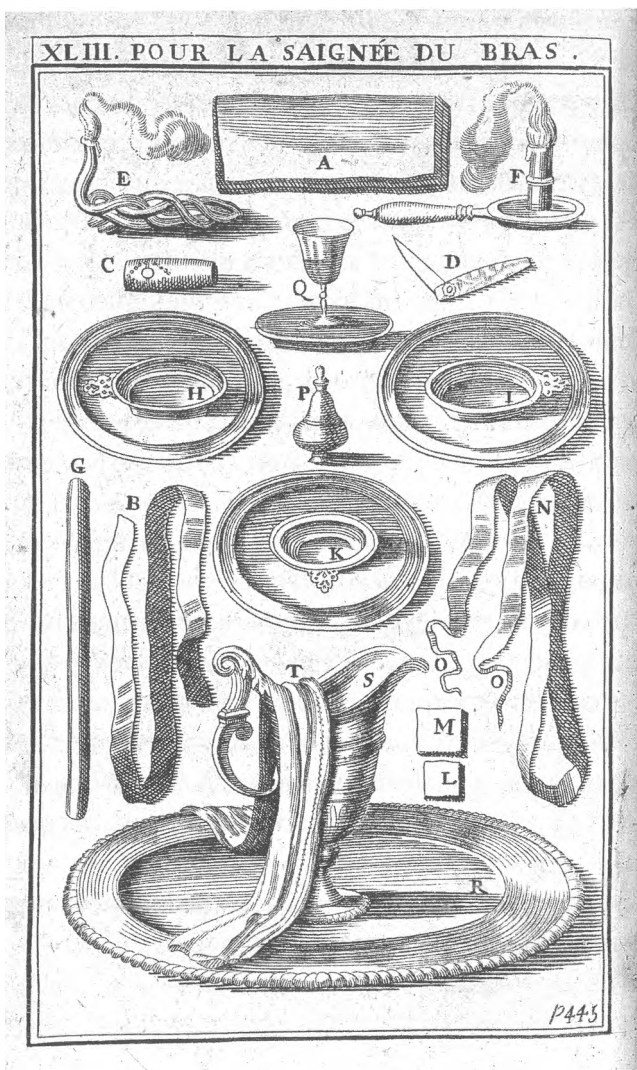
Загалом до цирульників ставились зневажливо, оскільки їхній образ асоціювався з хворобами, нечистотами та смертю. І це не дивно, адже в своїх діях вони часто припускалися помилок: наприклад, якщо промахнутися голкою повз головну вену, кровопускання з якої вважалося таким, що полегшує головний біль, то можна пошкодити сусідній нерв. Те ж і з підшкірною веною передпліччя — нервові стовбури проходять поруч¹⁷⁾. Але ще більшою небезпекою було зараження крові. Можна тільки здогадуватись, як «допомагали» кровопускання одним і тим самим ланцетом під час епідемій. Але якщо комусь гіршало після кровопускань, то вважалося, що надто мало крові випустили, і намагалися відразу випускати більше, щоб вже «вилікувати» напевно.

Цирульники, як і інші міські ремісники, об'єднувались у цехи, щоб убезпечити себе від конкуренції з боку самозваних цілителів і ворожбитів. Вони добивалися затвердження цехових статутів

¹⁵⁾Болгарович З. Народна медицина українців. С. 41.

¹⁶⁾Венгловський С. Занимательная медицина. Средние века. Санкт-Петербург, 2016. С. 78.

¹⁷⁾Там само. С. 196.

Іл. 5.2. Інструменти для кровопускання

міською владою і монархами, що узаконювало їхню роботу. Такими об'єднаннями цирульники зберігали професійність. У статутах були виписані порядок отримання звання майстра, термін навчання учнів, вимоги до підмайстра. Майстри вчили робити кровопускання, ставити банки сухі та з насічками (криваві), розрізати гнояки, виривати зуби, перев'язувати рани, накладати лещата при переломах, вправляти вивихи, виготовляти різні пластири для лікування ран. Учні вивчали ознаки певних хвороб і обов'язково голярську справу¹⁸⁾. Наприклад, за статутом цеху цирульників білоруського Гродна від 1649 р. майстрів мало бути не більше 7–8 осіб, стільки ж підмайстрів і вдвічі більше учнів. Термін навчання учнів складав не більше трьох років. Підмайстер міг стати майстром після одного або кількох років роботи разом з майстром, часто в декількох містах (це називалось *вендрівкою*), і складання іспиту¹⁹⁾.

Немало було цехів цирульників в українських містах: Києві, Львові, Луцьку, Ніжині та інших²⁰⁾. У Кам'янці-Подільському існував цех з назвою хірургів, який закріпив за собою виключне право лікувати міщан²¹⁾.

¹⁸⁾Верхратський С., Заблудовський П. Історія медицини; вид. 4-те, випр. і доп. Київ, 1991. С. 204.

¹⁹⁾Грицкевич В. С факелом Гиппократата. Из истории белорусской медицины. Минск, 1987. С. 64–65.

²⁰⁾Бородій М. Зародження медичної освіти на Україні. *Український історичний журнал*. 1987. № 10. С. 141.

²¹⁾Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии: Из трудов Подольского церковного историко-археологичес-

Грунтовно дослідивши розвиток цехового ремесла у Львові, Л. Харевічова припустила, що цех цирульників (*chirurgorum vel barbitonsorum*) виник ще на початку XVI ст. Дослідниця подала перебіг випробування на звання майстра за описом 1691 р. У присутності всіх майстрів кандидат мав відповісти на загальні питання хірургічної практики, яка обмежувалась лікуванням ран, вивихів, розтягів, ставлення банок і кровопускання. Потім від нього вимагалось приготувати ліки (пластирі, мазі), детально вказати на їхній склад, дію, в яких випадках треба застосовувати. Практичний бік екзамену зводився до гоління і стрижки волосся²²⁾.

Очевидно, подібні правила діяльності цирульників були характерні для ранньомодерного часу у всій Східній Європі. Так, екзамен за статутом віленського цеху, прийнятому і в Полоцьку, полягав у тому, що підмайстру треба було наточити ножиці та інструменти для кровопускання, зробити деякі пластирі і мазі та розповісти, що треба робити при вивихах, переломах, наривах, ранах. Вимагалось також відповісти на питання з анатомії, патології, хірургії і фармакології, зрозуміло, в межах тогочасних знань²³⁾.

кого общества. Каменец-Подольский: Тип. С. П. Киржацкого, 1904. С. 42.

²²⁾Charewiczowa J. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929. S. 162–163.

²³⁾Грицкевич В. П. С факелом Гиппократата. С. 64–65; Третьякевич В. Развитие медицинского образования на Гроднещине: от средневековья до наших дней. Журнал Гродненского государственного медицинского университета. 2018. Т. 16 (2). С. 238.

1883 року на сторінках «Киевской старины» було опубліковано статут київського цирульницького цеху 1767 року²⁴⁾. Автор передмови, скоріше за все, Олександр Кістяківський, який зібрав цілу колекцію цехових книг, виклав коротку історію цього цеху. До 1766 р. цирульники і кравці були об'єднані в одному цеху. Проте кравці, вважаючи себе справжніми майстрами, зневажливо ставилися до цирульників, не допускали їх до виборів цехмістрів та не обирали з них цехову старшину. Це підштовхнуло цирульників до заснування власного цеху. З проханням узаконити власне окреме існування вони звернулися до Київського магістрату, однак упродовж двох років кравці не погоджувалися на відокремлення цирульників, бо ті поповнювали цехову скриньку чималими внесками.

Приводом до заснування цеху цирульників послужили і часті появи на Подолі батальйонних цирульників, які разом із солдатами у базарні дні голили міщан, коли ті приходили до шинків. Незважаючи на заборону ще від 1755 року, вони продовжували надавати послуги киянам, при цьому не лише голили бороди, а й у лазнях «кров бросали». Через скарги місцевих цирульників магістрат не раз звертався до військового начальства з вимогами припинити подібну практику. Більше того, пізніше цехмістер цирульницького цеху конфіскував у капрала Молдавського гусарського полку Василя Юр'єва «цируль-

²⁴⁾Устав Киевского цирюльнического цеха 1767 года. *Киевская старина*. 1883. Кн. 11. С. 470–476.

нищие принадлежности на 6 рублей» та заборонив йому займатися «фельдшерством»²⁵⁾.

І все ж київські цирульники добилися заснування свого цеху. Як і годилося, вони уклали статут, який регулював їхню діяльність. Згідно з виписаними статтями, кожен із них зобов'язувався не відбирати один в одного хворих, не перехоплювати приміщення, зокрема, лазню. Майстер міг наймати робітника (підмайстра), і той мав працювати власними інструментами, а мило використовувати разом з майстром. Заборонялося пускати кров без дозволу майстра. У статуті було визначено коло професійних послуг, що їх могли надавати цирульники: голити, пускати кров з вен і капілярів, гоїти рубані, пробиті і стріляні рани; виривати зуби, братися за лікування французької хвороби (як тоді називали сифіліс), шкірних захворювань, шолудивих хворих. Заборонялося займатися лікуванням інших хвороб. Зазначалося, що лікувати рани майстри мусять обережно, аби не завдати хворому шкоди. Дозволялося забезпечувати цирульників крастерами та нагострювати їхні бритви²⁶⁾. Магістрат, надаючи цехову самостійність цирульникам, дозволив їм мати власних учнів, однак попереджав, що порушення статутних вимог буде каратися виключенням з цеху. За інші порушення передбачалися стягнення відповідно до тогочасних правових норм.

²⁵⁾ Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Киев, 1885. Вып. 8. С. 187–189.

²⁶⁾ Устав Киевского цирюльнического цеха 1767 года. С. 474.

Схвалення у 1769 році Київським магістратом цехового статуту унеможливлювало діяльність на ниві медичних послуг тих, хто не належав до цирульницького цеху. Саме тому відставного гусара Старосербського полку Хотинського, котрий почав самостійно займатися лікуванням киян, було арештовано і покарано батогами за порушення монополії, тим більше, що до магістрату на нього надійшли скарги потерпілих від «лікування». Міська влада переслідувала всіх, хто не належав до цеху, а зважився надавати медичні послуги²⁷⁾. Про те, що цех цирульників був впливовим у Києві, свідчить його відповідальність за артилерію у міському війську.

Самостійність київського цеху цирульників за свідчувала печатка. Її відтиск відтворював стилізоване зображення ножиць, бритви, гребінця з косою, маленької склянки і медичного приладдя²⁸⁾. Цех проіснував до кінця XIX ст. Підтвердженням слугують виготовлені у 1883 році цехові корогви²⁹⁾ і діловодні документи за 1816–1885 роки, які зберігаються в Державному архіві м. Києва (ф. 319).

Цирульники були у складі козацького війська. Так, у «Літописі» Самійла Величка зазначено, що після битви з турками в 1675 році кошовий Іван Сірко

²⁷⁾ А. А. Преследование Киевским магистратом «неапробованных в медицине людей». *Киевская старина*. 1893. Кн. 2. С. 379–380.

²⁸⁾ Шербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ: Держвидав, 1926. С. 261.

²⁹⁾ Там само. С. 250.

розпорядився «поранених [козаків] січовим целюрикам лікувати за винагороду, дану їм із військового скарбця»³⁰⁾. А в Переяславських статтях 1659 року в описі організації артилерії передбачалось, що «на послуге при гармате заставати [...] ремесников двенадцать человек, стадников шесть человек, целюрик один человек [...]»³¹⁾. До адміністративно-технічної частини відомства Генеральної артилерії у Гетьманщині, яке перебувало у віданні генерального обозного, входив фельдшер, помічником якого, очевидно, був, цирульник, який час від часу згадується в документах³²⁾.

У XVIII ст. в російській армії молодший медичний персонал іменували цирульниками, підлікарями, фельдшерами. Єдиної назви не існувало. У «Статуті військовому» 1716 р. згадуються як цирульники, так і фельдшери. Відповідно до цього Статуту цирульник мав бути у кожній роті. Підготовка такого персоналу проходила в частинах, а «полкові лікарі повинні ротних фельдшерів не тільки для гоління солдатського використовувати, але й вчити їх лікарській справі»³³⁾.

³⁰⁾Величко С. Літопис; пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1991. Розд. 16.

³¹⁾Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687); упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ, Львів, 2004. С. 116.

³²⁾Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 45.

³³⁾ПСЗРИ. Т. 5. № 3006. С. 215.

Цирульників включали також і до штату державних установ. У XVIII ст. в Полтаві, наприклад, вони вважалися полковими посадовцями, а тому отримували платню. Серед них був цирульник Василь Бета, який мав у своєму підпорядкуванні Павла Городецького, козацького сина з Чернігова. Половину зароблених грошей за надання медичної допомоги він віддавав господарю. Кілька інших цирульників також обслуговували полтавчан. Один із них, посполитий Петро Чорнок, був підданим сотника Андрія Сулими³⁴⁾.

Практику медичного обслуговування полкового міста полковим цирульником було принесено й на Слобідську Україну. Матеріали перепису 1724 р. зафіксували у Харкові *«двор Алексея Цилюрика»*, що був розташований у привілейованому місці — на *«улице пана полковника в замку»*, тобто на центральній вулиці всередині фортеці. Полковий цирульник підпорядковувався полковникові. З уведенням у 1737 р. інституту міських лікарів посада полкового цирульника не скасовувалася, а існувала паралельно з посадою міського лікаря аж до скасування самих слобідсько-українських полків, після чого залишилися тільки приватні цирульні³⁵⁾.

³⁴⁾Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. С. 299–300.

³⁵⁾Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т.; Репр. изд. Харьков: [б. и.], 1993. Т. 1. С. 530; Бородий Н. К. Медики на Украине в XVIII веке. Советское здравоохранение. 1980. № 9. С. 64; Отамановський В. Розвиток аптечної справи на Україні

1771 року постало питання й про виплату жалування цирульникам, якщо вони служать в поліції, щоправда, без визначення його розміру³⁶⁾. Їх залучали до бриття голів у рекрутів, яке відбувалося у рекрутських присутствіях. Аби вони мали можливість придбати необхідні для гоління інструменти, їм почали виплачувати по 10 коп. за кожного поголеного майбутнього солдата³⁷⁾.

Цирульники постійно надавали медичну допомогу широкому загалу, адже фахівців з професійною освітою було небагато. Лише одиниці могли навчатися в закордонних університетах чи у Московському. Петербурзька і Кронштадтська госпітальні медичні школи орієнтувалися на підготовку фельдшерів для військових потреб. Професійні лікарі (*«medici puri»*) не бачили в діяльності цирульників загрози для своїх заробітків, бо забезпечені хворі надавали перевагу їм. Більше того, оскільки заняття «рукодільними практиками» вважалось недостойним вченого лікаря, то лікарі самі звертались за допомогою до цирульників. Лікар проводив огляд, ставив діагноз, призначав лікування, а практичні маніпуляції за його приписом і під його керівництвом виконував цирульник, тим самим він поповнював свої знання досягненнями наукової медицини.

з середини XVII до початку XIX ст. *Фармацевтичний журнал*. 1963. № 6. С. 56, 58.

³⁶⁾ПСЗРИ. Т. 19. № 13601. С. 267.

³⁷⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1: 1825–1827. № 156. С. 225.

Іл. 5.3. Використання образів лікарів-шарлатанів та кровопускання у політичній карикатурі на Батавську республіку, 1796 р.

Уже в останні десятиліття XVIII ст. в Російській імперії постало питання контролю з боку держави за надання медичної допомоги шляхом боротьби із «шарлатанами»³⁸⁾ і створення державної системи підготовки медичних кадрів. У випадку виявлення лікарів-самозванців їхня діяльність підлягала забороні³⁹⁾. Аби ті, хто мав право на лікарську практику, не стягували з хворих непомірні кошти за надання

³⁸⁾У XVII–XVIII ст. шарлатанами (від франц. *charlatan* — мандрівний торговець лікарськими засобами) називали осіб, які надавали медичну допомогу, при цьому не мали медичної освіти або прав на надання медичної допомоги.

³⁹⁾ПСЗРИ. Т. 22. № 15963. С. 82.

допомоги, було укладено і опубліковано 20 вересня 1789 р. статут, яким встановлювався розмір оплати лікарських послуг. Так, за кровопускання вимагалось заплатити 25 коп., кровопускання «рожками» — 10 коп., виривання зуба — 50 коп., ставлення п'явок — за кожну 20 коп., за накладення пластиру «шпанських мух» — 25 коп., за промивання ран — 25 коп.⁴⁰⁾.

Війни з Туреччиною кінця XVIII ст., наслідком яких було зростання числа поранених і покалічених, також потребували підготовки лікарів. На базі Єлисаветградського госпіталю у 1787 р. була відкрита перша медико-хірургічна школа на теренах України, яка готувала фахівців для армії Григорія Потьомкіна та для Чорноморського флоту⁴¹⁾.

9 січня 1797 р. імператором Павлом I була «высочайше» затверджена доповідь медичної колегії, а 1 квітня того ж року вийшов указ про лікарські управи⁴²⁾. Створювалися вони в губернських містах. Лікарська управа складалася з трьох членів: лікарського інспектора, оператора й акушера. До складу управи входив ще й «письмоводитель», але він не був її членом, а виконував суто технічні функції. Очолював лікарську управу інспектор. Через кілька місяців після відкриття управи зобов'язані були проінфор-

⁴⁰⁾Там же. № 16805. Пластир шпанської мушки виготовлявся із однойменної назви жуків і вважався одним із дієвих ліків для підсилення потенції.

⁴¹⁾Бородій М. Зародження медичної освіти на Україні. С. 145.

⁴²⁾ПСЗРИ. Т. 24: № 17743. С. 287.

мувати медичну колегію про існуючі в кожному повіті лікарні та про лікарів⁴³⁾.

Усі без винятку медичні працівники в губернії: медичні чиновники, приватно практикуючі лікарі, військові або університетські медики, повитухи, фельдшери, а також цирульники (щодо лікувальної роботи) були підвідомчі лікарській управі. Вона контролювала лікарську практику в губернії та медичну діяльність цирульників, стежила за дотриманням заборони лікарської практики особам, які не мали на неї права. Управою видавалися дозволи на «вільну» лікарську практику. Її члени екзамінували осіб, які претендували на посади фельдшерів за наявності в них відповідних документів про фельдшерську освіту, а також осіб, які побажали стати цирульниками.

Як державні губернські установи, лікарські управи ставали місцевими органами для управління аптеками і госпіталями⁴⁴⁾. На відміну від попереднього часу їм доручалося займатися медичним забезпеченням не лише військових, а й цивільного населення.

З переходом на галузеве управління 1802 року у складі Міністерства внутрішніх справ була створена експедиція громадської опіки, яка взялася за структурування всієї медичної галузі. Відкривалися

⁴³⁾ПСЗРИ. Т. 24. № 17902. С. 522.

⁴⁴⁾Виняток становила лікарська управа в Одесі, яка не була губернським центром. Там вона була заснована 1820 р. для попередження поширення хвороб у місті, яке було основним портом на Чорному морі (ПСЗ РИ. Т. 37. № 28445. С. 480).

лікарні, аптеки, запроваджувався облік фахівців, які займалися лікарською практикою. Перелік прізвищ «шарлатанів і емпіриків» передавали до аптек з тим, щоб вони не відпускали їм ліків⁴⁵⁾.

Певно, що професійних лікарів було мало, а тому вони повинні мати помічниками вихідців із податних станів. Незважаючи на те, що держава постійно дбала, аби кількість платників податків не зменшувалася, в цьому випадку дещо поступилася. Міністр внутрішніх справ Віктор Кочубей⁴⁶⁾ вважав, що лікарські учні — це ті ж самі ремісники, які будуть надаватися повітовим лікарям для таких справ, як збирання і підготовка до використання лікарських трав і коренів, асистування при розтинах, для нагляду за хворими. Тобто вони будуть виконувати ті самі функції, що і цирульники. На його думку, лікарські учні не стануть у майбутньому лікарями, а тому їх можна залучати до надання медичної допомоги. Йшлося про те, що і цирульники могли перейти до категорії лікарських помічників⁴⁷⁾

1832 року постало питання й про потребу відкриття фельдшерських шкіл при лікарнях приказів громадської опіки, орієнтуючись на школу, що існувала при Обухівській міській лікарні, що у Санкт-Петербурзі. Юнаки, отримавши освіту за рахунок

⁴⁵⁾Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1858. Ч. 1. С. 199.

⁴⁶⁾Кочубей Віктор Павлович (1768–†1834) — представник старшинсько-дворянського роду, князь, державний канцлер, міністр внутрішніх справ Російської імперії.

⁴⁷⁾ПСЗРИ. Т. 29. № 21985. С. 4.

приказу, мали прослужити десять років і з атестатом на звання фельдшера могли змінити службу за власним бажанням. Відмінна служба гарантувала їм звільнення від сплати державних податків і відбукання повинностей. Правда, оговорювалося, що їхні сини мусять також вступити вчитися на фельдшера, в іншому випадку вони зараховуються до податного стану. Передбачалося такі школи запровадити у Вільні, Харкові й Казані. У кожній з них мали навчатися до 50 вихованців. До Харківської школи вступали діти зі Слобідсько-Української, Орловської, Чернігівської, Курської, Воронежської, Київської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній і Одеського градоначальства⁴⁸⁾. Наступного року Комітет міністрів переглянув це рішення і ухвалив фельдшерську школу започатковувати не у Вільні, а у Києві та передати її у відання Київського приказу громадської опіки. У ній мали навчатися 30 вихованців. Курси з медицини читали ад'юнкти Університету св. Володимира, а практичні заняття проводити у лікарні приказу. За цю роботу університетським викладачам гарантувалась додаткова платня⁴⁹⁾. 1854 року кількість учнів було збільшено до 35 осіб, які також навчалися за коштів цього приказу⁵⁰⁾.

⁴⁸⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1833. Т. 7: 1832. № 5715. С. 810.

⁴⁹⁾ПСЗРИ 2-е собр. Санкт-Петербург, 1833. Т. 17. Отд. 1. № 15246. С. 66.

⁵⁰⁾ПСЗРИ 2-е собр. Санкт-Петербург, 1855. Т. 29. Отд. 1. № 28204. С. 455.

Іл. 5.4. Цирульники оперують фурункул на чолі пацієнта

У Харкові фельдшерська школа була відкрита 1845 р. при «богоугодных заведений» приказу громадської опіки⁵¹⁾. У ній навчалися хлопці віком від 12 до 16 років, яких рекомендував приказ громадської опіки. Навчання тривало чотири роки, а розпочиналося з вивчення Закону Божого, російської мови, латини, арифметики та чистописання. Ординатори, лікарі з університетськими дипломами, викладали анатомію, фармакологію, рецептуру (правильне написання рецептів латинською мовою), «костоправство, або науку про переломи, забої і вивихи», «за-

⁵¹⁾Онищенко О., Діденко О. О., Шкляр С. Фельдшерська школа: історія становлення та розвитку. Харків: Контраст, 2001. С. 7–110.

гальні настанови, або правила догляду за хворими»⁵²⁾. У 1870-х роках Харківська фельдшерська школа була об'єднана з ветеринарним інститутом.

Варто наголосити, що фельдшерські школи створювалися з метою *«готовити учених помічників для лікарів»*⁵³⁾. 1850 року були напрацьовані правила проведення іспитів для аптекарських, лікарських учнів, фельдшерів, костоправів і дантистів, котрі бажали отримати класний чин. Скласти такі іспити можна було у лікарських управах на базі міських лікарень за участі старших лікарів, зобов'язаних екзамінувати і уважно, і суворо. Запроваджувалася система балів, яких треба було набрати не менше 40. У ході іспиту вимагали продемонструвати основи знань з анатомії (при розтині мертвих тіл), мати початкові знання лікарських рослин, необхідних для приготування ліків, написати рецепти під диктовку лікаря, приготувати ліки за рецептом. Потім перевіряли вміння робити кровопускання, лікувати зуби, вправляти вивихи, надавати допомогу при переломах, щепити вакцину від віспи та накладати найчастіше застосовувані пов'язки. Окремо йшлося про навички догляду за хворими, знання механізму функціонування госпіталів та вміння надати допомогу до приїзду лікарів утопленикам, обмороженим, отруєним і тим, кого вдарила блискавка. Крім професійних знань, кандидат мав знати короткий катехізис, вміти чита-

⁵²⁾Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 г. Харьков, 1863. С. 258.

⁵³⁾Там само.

ти друковані та рукописні тексти російською мовою і латиною, писати під диктовку цими обома мовами, мати базові знання з арифметики, розумітися на аптекарських одиницях ваги і мір⁵⁴⁾.

Армія Російської імперії також не могла обійтися без цирульників. За їх роботу відповідно до військового статуту польової піхотної служби від 1796 р. були відповідальними полкові лікарі. Вони мали обов'язок навчати своїх підопічних, аби ті могли чергувати в лазаретах, у тому числі і вночі. Цирульники брали участь в походах, перебуваючи при батальйонах «про всякий випадок»⁵⁵⁾.

Полкові лікарі активно залучали цирульників для лікування хворих військових під час епідемій. Так було навесні 1831 року. Тоді на Волинську губернію поширилась епідемія холери, яку посилювало переміщення значних збройних формувань на Захід для придушення Листопадового повстання. Відтак, у Володимирі⁵⁶⁾ був організований тимчасовий госпіталь на 500 осіб; уже на травень цього року там перебувало 200 осіб, а лікарську допомогу їм надавали шість місцевих цирульників⁵⁷⁾.

1841 року з'явився іменний указ імператора Миколи I військовому міністрові про нагороду цируль-

⁵⁴⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1851. Т. 25. Отд. 1. № 23995. С. 173.

⁵⁵⁾ПСЗРИ. Т. 24: № 17588. Ч. 8. Гл. 16. С. 87.

⁵⁶⁾Йдеться про Володимир-Волинський — тоді повітовий центр Волинської губернії, а зараз — однойменний районний центр Волинської області.

⁵⁷⁾ЦДІАК України. Ф. 1342. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 9–10.

ників постійних госпіталів при полках окремого гвардійського корпусу унтер-офіцерськими чинами за особливу старанність. Одначе оговорювалося, що цей чин вони отримають лише тоді, коли будуть зараховані на фельдшерські вакансії⁵⁸⁾. У такий спосіб відбувався перехід цирульників в армії на посади фельдшерів. Тривалий час ті й ті служили в армії одночасно, на що вказує зміст доповідної записки медичного департаменту Військового міністерства від 29 березня 1856 року. У ній ішлося про видачу «кормових» грошей цирульникам унтер-офіцерського звання, яких відряджали для супроводу маршових батальйонів та інших команд. Їх брали в походи через недостачу фельдшерів. Пропонувалося виплачувати цирульникам по 10 коп. сріблом на добу, що на 5 коп. менше, ніж фельдшерам, хоча вони виконували однаковий об'єм обов'язків, але за рівнем освіти не відповідали фельдшерам⁵⁹⁾. На цирульників поширювався указ про безстрокову відпустку для армійських нижчих чинів. Якщо вони її не отримували, то після 22-річної служби у гвардії і 25-річної у армії могли виходити у відставку⁶⁰⁾. За бажанням фельдшери і костоправи могли продовжувати службу в комісаріатському або провіантському відомствах⁶¹⁾.

⁵⁸⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1833. Т. 16. Отд. 1. № 14475. С. 331.

⁵⁹⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1857. Т. 31. Отд. 1. № 30317. С. 161. Кормовими називали кошти, які виплачувалися нижнім чинам на час їхнього перебування в дорозі.

⁶⁰⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1833. Т. 9. Отд. 1. № 7374. Пар. 36. С. 849.

⁶¹⁾ПСЗРИ. Т. 34. № 26775. С. 182.

Прикладом може слугувати посилення Дагестанського кінного іррегулярного полку, дислокованого на кордоні Північного Дагестану, яке здійснювалося за рахунок регулярних військ. З 1851 року до нього переводилися нестройові нижні чини, серед яких були кантоністи, аптекарські учні, фельдшери і цирульники. Їх зрівнювали у термінах служби з такими ж нижчими чинами регулярних військових частин⁶²⁾. Більше того, 1863 року розпочали комплектування у чинних і резервних військах другого комплекту цирульників, посилаючись на подібний результативний захід ще 1848 року. Рекомендувалося набирати цирульників із осіб здорових, тямущих, які знають грамоту. Вони би працювали, навчаючись фельдшерських обов'язків, ставали би з часом їхніми помічниками, а потім могли би замінити їх⁶³⁾.

Від 1840-х рр. цирульники повинні були з'являтися в лікарську управу для екзамену «на цирульницьку майстерність» та отримання свідоцтва від інспектора⁶⁴⁾. Прикладом може слугувати Харків, де зі створенням лікарської управи цирульні перейшли під її контроль. Після запровадження посади молодшого «городового» лікаря цьому фахівцеві слід було періодично перевіряти санітарний стан

⁶²⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1852. Т. 26. Отд. 2. Дополнение. № 25830 а. С. 31.

⁶³⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1833. Т. 38. Отд. 1. № 39628. С. 476.

⁶⁴⁾Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII–початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 45.

цирулень, наявність і якість медичного інструментарію, медикаментів, необхідних для першої медичної допомоги при пораненнях, забиттях та опіках. Контролювалося й дотримання порядку під час здійснення кровопускання, адже його не дозволялося робити без письмового припису лікаря. Про результати перевірок доповідали періодично на засіданнях управи, за ними ухвалювалися рішення і робилися відповідні розпорядження⁶⁵).

Охочі відкрити цирульню мали звернутися з відповідним проханням до лікарської управи. До прохання додавалося свідчення поліцейського чиновника (пристава частини) про поведінку прохача. Потім здобувач складав іспит із «цирульницького ремесла». У губернській міській лікарні за присутності членів лікарської управи треба було показати свої знання з «малої хірургії». У разі успіху кандидат отримував свідоцтво, підписане старшим лікарем Харківської губернської міської лікарні, з печаткою контори лікарні. Далі в самій управі він мав продемонструвати власні *«теоретичні і практичні пізнання, які відносяться до цирульницького ремесла»*. Екзаменаторами були члени управи. Успішне складання іспиту гарантувало отримання «кінцевого свідоцтва», видане лікарською управою з відповідними підписами і печаткою. Таке свідоцтво дозволяло займатися цирульницьким ремеслом з правом утри-

⁶⁵)Робак І. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. — 1916 р.). Харків: ХДМУ, 2007. С. 21, 22.

мання цирульні⁶⁶⁾. На 1850 рік в Харкові було 16 цирулень, в яких, окрім самих цирульників, працювали 12 підмайстрів і 46 учнів, тобто підготовка «кадрів» й надалі велася по-старому⁶⁷⁾.

Бачимо, що налагодження роботи лікарських управ, поява міських лікарів і відкриття фельдшерських шкіл спонукала цирульників вдосконалювати своє ремесло. Аби продовжувати займатися своїм фахом, їм потрібно було скласти екзамен у лікарських управах і вже з отриманим свідоцтвом продовжувати практикувати.

Однак не всі цирульники дотримувалися цього правила, тому для боротьби «із шарлатанством» 1854 року Волинська лікарська управа разом з міськими поліціями перевірила, чи виконується розпорядження, за яким цирульницьким ремеслом не могли займатися особи без відповідного свідоцтва. Ковельський повітовий лікар Бачинський повідомив місцевий земський суд, що мешканець містечка Маційова⁶⁸⁾ Арон Цвілінг:

«не маючи свідоцтва на цирульницьке ремесло, постійно ним займається і проводить недозволене лікування, вживаючи сильно діючі меркуріальні засоби, особливо при сифілітичних хворобах»⁶⁹⁾.

⁶⁶⁾Робак І. Організація охорони здоров'я... С. 35–36.

⁶⁷⁾Там само. С. 36–37.

⁶⁸⁾Містечко Ковельського повіту Волинської губернії. За раз — містечко Луків Володимир-Волинського району Волинської області.

⁶⁹⁾Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 429. Арк. 21–21 зв.

Той заперечував, вказуючи, що скуповує п'явки і ставить їх за призначенням лікарів, що підтвердили шість свідків. За словами лікаря Бачинського, цей цирульник *«не мав поняття в медицині»*. Арон Цвілінг уже раз був звинувачений у шарлатанстві. У 1850 році лікар Флярковський повідомив Волинську лікарську управу, що цей цирульник приписував хворим вживати ртуть, лікував ртутними випарами, неправильно робив кровопускання. За вироком суду він був арештований на два місяці і підлягав поліцейському нагляду упродовж двох років⁷⁰⁾, але продовжував займатися лікарською практикою. У 1855 р. суд визначив Цвілінгу покарання у вигляді 70 ударів різками⁷¹⁾.

Тоді ж без відповідного свідоцтва цирульництвом у Маційові займалися Кельман Товба, Рувін Шотак, у Ковелі — Герш Бер Бритва і Вольф Ель Тейл. У ході розслідування свідки доводили, що вони не були шарлатанами. Герш Бер Бритва дав підписку, що він не буде займатися ремеслом до складання екзамену і отримання свідоцтва⁷²⁾, а Кельман Товба доводив, що тільки з дозволу приїжджих медиків пускає кров, ставить п'явки і анатомує трупи⁷³⁾. Ковельський земський суд заборонив усім їм займатися цирульницькою справою.

⁷⁰⁾ДАВО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 248. Арк. 199–206.

⁷¹⁾Там само. Спр. 425. Арк. 103–108.

⁷²⁾Там само. Спр. 358. Арк. 58–63.

⁷³⁾Там само. Спр. 451. Арк. 131 зв.–132.

У 1856 р. місцева поліція склала список цирульників, які займалися своїм ремеслом без свідоцтва лікарської управи в містечках Ковельського повіту. У Турійську⁷⁴⁾ ним виявився міщанин з Коростишева⁷⁵⁾ Київської губернії Гершко Трахтенберг (заявив, що вчився у свого батька, який був цирульником, але цим ремеслом не займається, а тільки є віспопрививачем, на що має письмовий дозвіл), в Кашівці — міщанин з Мінська Зейлік Цинерович, в Мельниці⁷⁶⁾ — міщанин з Луцька Берко Гузман, у Стобихві⁷⁷⁾ — міщанин з містечка Високе⁷⁸⁾ Брест-Литовського повіту Гродненської губернії Айзик Дайбас. Усі вони займалися щепленням віспи дітям у містечках і в навколишніх селах за дорученням повітового лікаря Бачинського⁷⁹⁾.

Наступного року Волинське губернське правління вимагало від Ковельського земського суду заборонити цирульникам з Новогрудка⁸⁰⁾ Мінської губернії Лейбі Мойші Сапальському, Ниселю і Гер-

⁷⁴⁾Зараз однойменне смт Ковельського району Волинської області.

⁷⁵⁾Зараз однойменне місто Житомирського району Житомирської області.

⁷⁶⁾Кашівка, Мельниця — зараз однойменні села у Ковельському районі Волинської області.

⁷⁷⁾Зараз село у Камінь-Каширському районі Волинської області.

⁷⁸⁾Зараз місто в Каменецькому районі Брестської області Республіки Білорусь.

⁷⁹⁾ДАВО. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 376. Арк. 98–105.

⁸⁰⁾Новогрудок — місто в Гродненській області Республіки Білорусь.

Іл. 5.5. Мандрівний цирульник вивчає голову пацієнта

шону Райфам займатися цирульницькою справою в містечку Камінь-Каширському⁸¹⁾. Вони повинні з'явитися в лікарську управу для складання екзамєну «на цирульницьку майстерність»⁸²⁾. Сапальський пояснив, що «цирульницьким мистецтвом займається завжди тільки за запрошенням лікаря», за його дорученням робив щеплення віспи, до того ж у нього є свідоцтво від новогрудського повітового лікаря і Волинської лікарської управи від 6 липня 1856 р. Гершон Райф сказав, що він займається лише голінням і стрижкою волосся⁸³⁾. Нисель Райф доводив, що мав свідоцтво від інспектора лікарської управи, але

⁸¹⁾Зараз однойменний районний центр Волинської області.

⁸²⁾ДАВО. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 9–9 зв.

⁸³⁾Там само. Спр. 409. Арк. 40–42.

його вкрали разом з іншими документами, до того ж він сам не лікує, але *«інколи відкриває кров, ставить банки, мушки та інше»*. У ході слідства з'ясувалось, що цирульник Нисель Райф давав поміщику Зеленському із с. Поліци⁸⁴⁾, який страждав на лихоманку, *«хінську сіль»*. Лікар вільної практики Павловський стверджував, що Зеленський хворів на запалення легенів, а тому лікування було неправильним, через що Зеленський помер. Райф вважав, що він має достатньо знань у *«цирульницькому мистецтві, яким займається з малих літ при різних лікарях»*, дає лише ті ліки, які призначають лікарі⁸⁵⁾. Під час обшуку у нього знайшли скриньку, в якій був опис виготовлення мазі за назвою *«мазь Белявського»*, а також висушена м'ята, липовий цвіт, корінь валер'яни. Вирок Ковельського земського суду для Ниселя Райфа був таким: два місяці ув'язнення і на два роки під нагляд поліції⁸⁶⁾.

У 1860-х роках після закриття лікарських управ діяльність цирульників контролювали лікарські відділення губернських правлінь. Цирульники продовжували надавати допомогу хворим, про що свідчать збережені архівні матеріали, в яких містяться скарги пацієнтів на неефективність лікування або звинувачення у *«шарлатанстві»*⁸⁷⁾.

⁸⁴⁾Зараз — с. Полиці у Камінь-Каширському районі Волинської області

⁸⁵⁾ДАВО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 451. Арк. 155.

⁸⁶⁾Там само. Арк. 159.

⁸⁷⁾ДАЖО. Ф. 67. Оп. 4. Спр. 825, 827, 830.

Як бачимо, держава досить лояльно ставилася до лікарської діяльності цирульників і переслідувала їх переважно за відсутність дозвільних документів. Це було передбачено й одним із розділів статуту 1864 р. про покарання, що їх стягували мирові судді. Там цирульників прямо не було названо, але малася на увазі не узаконена лікарська практика. За лікування та віспощення без дозволу загрожував арешт до трьох місяців і штраф у розмірі 300 рублів. Категорично заборонялося продавати ліки без дозволу⁸⁸⁾. Певно, що таке покарання не зупинило нелегальне лікування. Бо вже через десять років (у 1875 р.) розміри покарання суттєво збільшувалися⁸⁹⁾.

Не дивлячись на відкриття фельдшерських шкіл майже в усіх губерніях у другій половині ХІХ ст., де готували молодший медичний персонал, кількість цирульників залишалась значною, особливо в губернських містах. Підтвердженням цьому слугують статистичні матеріали, опубліковані в «Памятных книжках» різних губерній за 1860-ті — 1890-ті роки. Наприклад, у Волинській губернії цирульники працювали майже в усіх повітових містах, а губерньському центрі Житомирі їх було найбільше (див. таблицю 5.1). До уваги треба взяти той факт, що в першій половині ХІХ ст. серед восьми цехів у Жито-

⁸⁸⁾Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. *Российское законодательство X–XX веков*. Москва: Изд-во «Юридическая литература», 1991. Т. 8: Судебная реформа. С. 408.

⁸⁹⁾ПСЗРИ. 2-е собр. Санкт-Петербург, 1877. Т. 50. Отд. 1. № 54478. С. 229.

мирі функціонував цех цирульників. За матеріалами восьмого перепису податного населення 1833 року до нього належали 28 осіб⁹⁰⁾.

Таблиця 5.1.

*Чисельність цирульників у містах Волинської губернії
наприкінці XIX — на початку XX ст.*⁹¹⁾

Місто	Рік						
	1884	1885	1887	1888	1889	1898	1902
Володимир	3	1	4	3	0	7	3
Дубно	7	7	7	7	9	11	6
Житомир	30	33	33	36	28	11	0
Заслав	6	6	5	4	8	4	3
Ковель	4	3	5	5	2	5	5
Кременець	0	0	0	0	0	6	0

⁹⁰⁾ Мартинчук С. Ремісничє населення Житомира (за матеріалами ревільського перепису 1833 року). *Науковий вісник Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. Вип. 12. С. 11.

⁹¹⁾ Складено за: Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. С. 40, 66–67; Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Житомир, 1886. С. 62–63; Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир, 1888. С. 38–39; Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир, 1889. С. 40–41; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир, 1890. С. 38–39; Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир, 1900. Отдел IV. Материалы по статистике. Таблица. О числе ремесленников в городах Волынской губернии за 1898 год; Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1904. С. 60–65.

Луцьк	9	7	12	10	6	6	8
Новоград-Волинський	6	5	8	5	6	12	21
Овруч	0	0	0	0	0	2	2
Острог	6	6	5	6	6	8	4
Рівне	14	14	10	10	10	3	21
Старокостянтинів	5	6	5	4	4	4	6
Разом	90	88	94	90	79	79	79

Треба зауважити, що в зазначену чисельність входили майстри, підмайстри та учні, хоча майстри складали більшість. Так, у 1884 році з 90 цирульників майстрами названо 59 осіб, підмайстрами («рабочими») — 15, учнями — 16 осіб. Подібне співвідношення зберігалось і в наступні роки. Абсолютну більшість цирульників складали юдеї. До прикладу, у 1898 році із 79 цирульників юдеями були 70, решта — християни, у 1902 році — відповідно 73 і 6⁹²⁾.

Не менше цирульників працювало у містечках і селах Волинської губернії, що про свідчать статистичні дані за другу половину 1880-х років (див. таблицю 5.2).

⁹²⁾Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. Житомир, 1900. Отдел IV. Материалы по статистике. Таблица. О числе ремесленников в городах Волынской губернии за 1898 год; Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1904. С. 60–65.

Таблиця 5.2

*Чисельність цирульників у повітах Волинської
губернії у другій половині 1880-х років⁹³⁾*

Повіт	Рік			
	1885	1887	1888	1889
Володимирський	11	5	6	8
Дубенський	13	4	4	12
Житомирський	6	7	5	6
Заславський	24	19	26	7
Ковельський	6	2	0	4
Кременецький	0	0	0	0
Луцький	0	8	8	9
Новоград-Волинський	28	30	31	32
Овруцький	0	0	0	0
Острозький	5	5	5	4
Рівненський	0	0	0	0
Старокостянтинівський	19	1	1	1
Разом	112	81	86	83

Варто наголосити, що цирульники справді займалися лікарською практикою (звичайно, на своєму

⁹³⁾Складено за: Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Житомир, 1886. С. 66– 67; Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир, 1888. С. 44–45; Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир, 1889. С. 44–45; Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир, 1890. С. 44–45.

рівні), оскільки в статистичних таблицях кількість перукарів в тому чи іншому місті зазначалась окремим рядком. До прикладу, у містах Волинській губернії 1884 року налічувалось 33 перукарі (19 майстрів, 5 підмайстрів і 9 учнів)⁹⁴, 1885 року — 26⁹⁵, 1887 року — 48, з них 33 — у Житомирі⁹⁶. За 1898 рік окремо зафіксовано перукарів-юдеїв (їх було 94) і перукарів-християн (всього 24), з них 21 перукар-християн і 23 перукарі-юдеї працювали у губернському місті⁹⁷. 1902 року в губернії перукарською справою займалися 129 юдеїв (69 майстрів, 35 підмайстрів і 25 учнів) і 47 християн (відповідно 16, 21, 10), з них 31 перукар-християн і 33 перукарі-юдеї — у Житомирі⁹⁸.

Як і у Волинській, багато цирульників працювало у Подільській губернії. Якщо на початку XIX ст. надавали свої послуги жителям міст і містечок Подільської губернії лише 9 майстрів-цирульників (в Літичеві — 3, Могилеві — 4, Брацлаві — 2)⁹⁹, то в другій

⁹⁴Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. С. 66–67.

⁹⁵Памятная книжка Волынской губернии на 1887 год. Житомир, 1886. С. 62–63.

⁹⁶Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир, 1888. С. 38–39.

⁹⁷Памятная книжка Волынской губернии на 1890 год. Житомир, 1900. Отдел IV. Материалы по статистике. Таблица. О числе ремесленников в городах Волынской губернии за 1898 год.

⁹⁸Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1904. С. 60–65.

⁹⁹Клименко П. Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку. Окремий відтиск. Київ, 1927. С. 1049, 1051.

половині XIX ст. їх налічувалося суттєво більше. В. Гульдман, автор і укладач довідкових матеріалів з історії цієї губернії, у розділі «Народное здравие и размеры врачебной помощи в губернии» вказав, що 1886 року на Поділлі початкову лікарську допомогу надавали 374 повітові та сільські цирульники¹⁰⁰⁾, а 1887 року — 251¹⁰¹⁾.

Значна кількість цирульників помітна у містах Харківської губернії, особливо в самому Харкові, де ще з 1845 року функціонувала фельдшерська школа (див. таблицю 5.3). «Харьковский календарь на 1869 год» подав інформацію про наявність у губернському центрі 8 цирулень і 9 перукарень з прізвищами власників та адресами¹⁰²⁾. Очевидно, це були стаціонарні заклади, які працювали на постійній основі. Дмитро Багалій, описуючи невідгидність розташування Харківського університету у центрі міста, зазначав, що шум багатолюдної вулиці, заважає читанню лекцій. Адже на ній розташовані і державні установи, і крамниці, і цирульні¹⁰³⁾.

¹⁰⁰⁾Гульдман В. Справочная книжка Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1888. С. 409.

¹⁰¹⁾Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. С. 212.

¹⁰²⁾Харьковский календарь на 1869 год. Месяцеслов, адресная и справочная книга. Харьков, 1869. С. XIII, XX.

¹⁰³⁾Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Харьков: Пар. тип. и лит., 1904. Т. 2 (с 1815 по 1835 год). С. 401.

Таблиця 5.3.
Чисельність цирульників у містах
Харківської губернії в 1860-х роках¹⁰⁴⁾

Місто	Рік				
	1861	1862	1863	1864	1866
Богодухів	2	0	0	0	0
Валки	4	4	1	0	0
Вовчанськ	1	1	1	1	0
Зміїв	0	0	0	0	1
Золочів	2	1	1	1	1
Ізюм	1	2	1	2	2
Куп'янськ	1	2	1	0	1
Лебедин	4	7	4	4	6
Охтирка	4	4	6	4	5
Слов'янськ	2	1	3	1	2
Старобільськ	1	1	1	1	2
Суми	12	8	7	7	2
Харків	71	87	100	96	161
Чугуїв	3	3	2	1	2
Разом	108	121	128	118	185

У другій половині XIX ст. чимало цирульників працювало в містах Київської і Полтавської губерній, дещо менше — у Катеринославській, але в усіх них у губернських містах і повітових центрах зі зна-

¹⁰⁴⁾Складено за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. Харьков, 1863. С. 117–120; Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков, 1864. С. 230–233; Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. Харьков, 1865. С. 166–169; Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. Харьков, 1866. С. 150–153; Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. Харьков, 1868. С. 113–116.

чною чисельністю населення концентрувалося найбільше цирульників (див. таблицю 5.4). За даними звіту лікарського відділення Київського губернського правління, у 1887 р. до складу медичного персоналу зараховувалися 78 цирульників¹⁰⁵⁾. Можна припустити, що цирульники зберегли посади в богоугодних установах. Зокрема, в аптеці Катеринославського притулку 1877 року служив цирульник з восьмирубльовим окладом¹⁰⁶⁾.

Таблиця 5.4.

*Чисельність цирульників у Київській, Полтавській та Катеринославській губерніях у другій половині XIX ст.*¹⁰⁷⁾

Київська губернія			Полтавська губернія			Катеринославська губернія		
Місто	Рік		Місто	Рік		Місто	Рік	
	1859	1897		1863	1870		1859	1865
Бердичів	54	13	Гадяч	0	2	Бахмут	3	3

¹⁰⁵⁾Ціборовський О., Сорока В. Приказна медицина в Київській губернії: кроки розвитку. *Економіка і право охорони здоров'я*. 2016. № 2 (4). С. 110.

¹⁰⁶⁾Журналы Екатеринославского губернского земского собрания. Екатеринослав, 1877. С. 341.

¹⁰⁷⁾Складено за: Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год (с адрес-календарем лиц, служивших в губернии на 1861 год). Киев, 1861. С. 92–93; Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год. Киев, 1899. С. 80–81; Памятная книжка Полтавской губернии на 1865 г. Полтава, 1866. С. 91–126; Памятная книжка Полтавской губернии на 1871 г. Полтава, 1871. Ч. 1. С. 534–551; Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. Екатеринослав, 1860. С. 82–87; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав, 1866. Ч. 1. С. 263–269.

Васильків	3	2	Зінь- ків	3	3	Верх- ньо- дніп- ровськ	0	1
Звениго- родка	3	8	Золото- ноша	1	2	Кате- рино- слав	24	39
Канів	2	3	Кобе- ляки	0	3	Марі- уполь	0	4
Київ	64	23	Конс- танти- новград	1	2	Ново- мос- ковськ	0	1
Липовець	4	0	Кремен- чук	19	66	Олек- санд- рівськ	0	1
Родо- мишль	7	7	Лохвиця	0	2	Павло- град	0	1
Сквира	7	3	Лубни	1	1	Слов'я- но- сербськ	0	1
Тараща	7	7	Пере- яслав	0	2	Ростов	30	8
Умань	10	13	Пирятин	1	3	Разом	57	59
Черкаси	2	8	Полтава	47	29			
Чигирин	1	3	Прилуки	2	3			
Разом	164	90	Ромни	8	5			
			Хорол	2	2			
			Разом	85	125			

У статистичних матеріалах знаходило відомості про цирульників і в містах Херсонської губернії: на 1861 рік їх налічувалось 90 осіб, з них 65 працювали у Херсоні, а по кілька осіб — у Тирасполі, Дубо-

ссах, Єлисаветграді та інших повітових центрах¹⁰⁸⁾. На 1865 р. в Одесі було 54 цирульники¹⁰⁹⁾. У Таврійській губернії цирульники також не були рідкістю: у Феодосії їх було 13, Карасубазарі — 26, Бахчисараї — 27, Мелітополі — 2¹¹⁰⁾.

Перехід від цирульницької до фельдшерської практики цікавий ще одним соціальним явищем. До фельдшерської діяльності все частіше залучаються жінки, які могли отримати практичні знання на чисельних курсах та в школах. Ось, наприклад, у Києві діяли Самаритські жіночі курси для фельдшериць і повивальних бабок, статут яких було схвалено 1909 р. З 1908 р. — фельдшерсько-акушерська школа докторів Туроверова і Романовського.

Перукарні, у яких лише голили, підстригали волосся та укладали зачіски, відкривалися у губернських центрах, у яких зосереджувалися адміністративні і судові установи. Чиновникам було заборонено носити бороди і довге волосся, а тому вони охоче користувалися послугами перукарів. Потім вони почали активно засновуватися і в інших містах, осо-

¹⁰⁸⁾Труды Херсонского губернского статистического комитета. Херсон, 1863. Кн. 1. Ч. 1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. С. 20–27.

¹⁰⁹⁾Семенов-Тянь-Шанский П. Географическо-статистический словарь Российской империи. Санкт-Петербург: В тип. В. Безобразова, 1866. Т. 3. С. 597.

¹¹⁰⁾Памятная книжка Таврической губернии. Симферополь: Печ. и тип. Таврического губернского правления. 1867. Вып. 1. С. 290, 300, 305, 339; От Москвы до Южного берега Крыма: Путеводитель. Санкт-Петербург, 1861. С. 8.

Іл. 5.6. Алегоричне зображення перукарні, друга пол. 17 ст.

бливо в тих, у яких, крім адміністративних установ з чиновницьким складом, почали з'являтися ділові люди: комерсанти, банкіри, промисловці. Мати презентабельний вигляд було важливо для укладання контрактів, перебування у банках, різноманітних конторах. Тому парикмахерські повсюдно відкрива-

лися, причому окремо для чоловіків і жінок. Серед власників були й іноземці, зокрема у Катеринославі кілька таких закладів належало французам. Місцеві парикмахерки почали їм наслідувати і називати свої парикмахерські також по-французьки¹¹¹). По мірі того, як Катеринослав ставав діловим містом, їх кількість зростала досить швидко. У 1905 р. їх було 8, у 1910 р. — 19, у 1913 р. — 80. Причому деякі з них продовжували надавати і медичні послуги, про що повідомлялося у вивісках, що тут ставлять п'явки, пускають кров, стрижуть і голять¹¹²).

* * *

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що в Україні до кінця XVIII століття медицина для широкого загалу залишалася цеховою ремісничою, представленою цирульниками. На середину XIX ст. їх діяльність вже істотно контролюється державою. Надання первинної медичної допомоги узаконюються шляхом складання відповідних іспитів та отримання свідоцтва від лікарської управи — органу управління медичним обслуговуванням на місцевому рівні. На кінець XIX століття від цирульників повністю відокремились перукарі, й перукарство стало самостійним заняттям. Перукарі вже не займалися наданням медичної допомоги, а лише стрижкою волосся, брит-

¹¹¹)Лазебник В. Неизвестная Екатеринославщина: Исторические очерки. Дніпропетровськ: «Дніпрокнига», 2012. С. 388.

¹¹²)Там же. С. 392, 396.

Іл. 5.7. Відвідини цирульника, 1695 р.

тям або підстриганням борід у чоловіків, а з часом і зачісками як для них, так і для жінок.

Цирульники ж перебирають на себе функції середнього медичного персоналу і забезпечують (поряд з лікарями вільної практики) державну форму медичної допомоги. Їх досвід інтенсивно використовувався державою, зокрема і у армії, внаслідок чого

набуло нової спеціалізації фельдшерство, яке зосередилося на наданні першої медичної допомоги на основі знань про людське тіло. Впровадження цих знань на «низовому» рівні, формування унауковлених уявлень про природу людини, розчаклування хвороб та боротьби з ними є надзвичайно цікавим та перспективним продовженням вивчення цирурницької професії. На точковому рівні тут постає ціла низка нерозроблених питань, котрі потребують подальшого вивчення і наукової інтерпретації. До їх числа належать: повсякденні практики (а також їх осяг та якість) надання лікувальних послуг; «розкодування» таємничих для сучасника назв мазевих і пластирних інгредієнтів, застосовуваних цирульниками; конкретизація механізму співпраці цирульників з лікарями, які мали вищу професійну освіту; сприймання представників професії традиційним суспільством.

*Оксана КАРЛІНА,
Валентина ШАНДРА*

CHAPTER 5
“ON THE SIMPLE UNWISE
BARBER SURGEONS”.
HISTORY OF THE PROFESSION
IN UKRAINE

The first mention of barber surgeons as figures engaged in the treatment of people in Ukraine dates back to the early XVI century. Barbers, like other urban artisans, banded together to protect themselves from competition from self-proclaimed healers and fortune tellers. They sought approval of the guild statutes by the city authorities and monarchs, which legitimized their work. In Ukraine, until the end of the XVIII century, medicine for the general public remained a guild craft, represented by barbers. By the middle of the XIX century the state control over their activities was established. Their provision of primary health care was legalized by passing the appropriate exams and obtaining a certificate from the medical council – the body of health care management at the local level. Barber surgeons took over the functions of paramedics and provided (along with freelance doctors) the state form of medical care. Their experience was intensively used by the state, including in the army, as a result of which paramedics acquired a new specialization, which focused on providing first aid based on knowledge of the human body. The coexistence of state doctors and “guild medicine” is an integral feature of the history of Ukrainian cities. However, the long and original coexistence slowly ended with the involvement of

barbers from the state structures in the medical field on the eve of major reforms in the empire of the 60s of the XIX century. At the end of the XIX century, hairdressers completely separated from barbers, and hairdressing became an independent occupation.

KARLINA OKSANA,
SHANDRA VALENTYNA